

ється існуючою музеєзнавчою термінологією, а також дає власну їх дефініцію («археологічний музей-заповідник», «консервація», «музеєфікація пам'яток», «реконструкція пам'яток», «експозиція основна»). Базуючись на розробках Н.М. Булатові, автор виділяє 4 типи музеєфікованих пам'яток археології та 4 етапи їх музеєфікації. Докладно розглядає створення експозицій на місці розкопок в умовах старовинного міста (на прикладі Москви) та форми використання пам'яток: «екомузей», «археологічний музей-заповідник», «археологічний парк», «жива пам'ятка» (с. 54). Важливою є характеристика запропонованих чотирьох способів демонстрації пам'яток *in situ*. О.М. Медведем у графічному вигляді показані можливі варіанти оглядових площадок відкритих у ході археологічних досліджень об'єктів і комплексів. Дослідник порівнює досвід експонування археологічних пам'яток античного часу в Гешингені-Штайні (Німеччина), середньовіччя (Швеція). Особливу увагу приділено автором залученню нерухомих пам'яток у сучасне соціокультурне середовище.

Отже, книга О.М. Медведя «Музеєфикация памятников археологии в России (прошлое и настоящее)» має не тільки історіографічний характер, але і прикладний. Може вона прислужитися й українським фахівцям у галузі музеєзнавства, пам'ятокознавства й археології. Книгу цього російського автора з успіхом можна використовувати у навчальному процесі під час викладання відповідних університетських курсів. Низка положень і висновків можуть бути використані в роботі археологічних музеїв-заповідників, що створені на території пам'яток античного та середньовічного часу, а також під час розробки наукових концепцій із музеєфікації пам'яток археології в Україні.

|| Д.С. ГОРДІЄНКО

|| **Ще раз про реконструкцію образу
Десятинної церкви в Києві**

Щойно вийшла у світ стаття Г. Івакіна та О. Іоаннісіяна «Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр.» [1]. Певна річ, що результати нових досліджень славетної *ecclesia matrix* викликають неабиякий інтерес не лише в наукових колах, але й у всьому суспільстві, оскільки починаючи з 2000 р., коли вийшло Розпорядження Президента України про відродження Десятинної церкви, спірна – й навіть конфронтаційна – проблема її відроджен-

ня продовжує хвилювати широку громадськість. В центрі проблеми питання: чи можливо достовірно відродити цей храм, що загинув у 1240 р.? Проте, не торкаючись тут даної дискусії, можна зазначити лише те, що за Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 березня 2005 р. на місці Десятинної церкви Інститутом археології НАН України здійснюються археологічні дослідження, за результатами яких і має бути ухвалено остаточне рішення. Хоча автори зазначеної статті рішуче притримуються цілком правильної позиції Інституту археології, що «ніяких нових кардинальних фактів щодо зовнішнього вигляду церкви здобути практично неможливо», Г. Івакін та О. Іоннісян фактично пропонують нову гіпотетичну реконструкцію плану Десятинного храму.

Зрозуміло, що намагання дослідників знову прочитати чи, принаймні, уточнити план пам'ятки є цілком закономірним і схвальним. Зрозуміло й те, що після неодноразових досліджень храму, особливо найбільш масштабних і результативних 1938–1939 років, здійснених М. Каргером (ще відомий знавець візантійської архітектури М. Брунов атестував ці дослідження як «дуже ретельні» [2], сказати якесь вагоме нове слово дуже непросто й надто відповідально. Адже за цим словом – остаточне рішення. Треба зважити й на те, що навіть до досліджень М. Каргера чисельні надважливі для реконструкції первісного вигляду споруди її частини збереглися у фрагментованому стані, або й узагалі не збереглися. Відтак, не слід очікувати від результатів польових досліджень тих відповідей, які вони дати просто не в змозі дати, – про це, до речі, зазначав ще М. Каргер [3].

Слушність такої думки з усією очевидністю підтвердили результати останніх розкопок Десятинної церкви. Тож не дивно, що у висновку своєї статті Г. Івакін і О. Іоннісян зазначають, що пам'ятка «являє собою лише попередні роздуми за матеріалами розкопок 2005–2007 рр., і окремі думки мають характер здогадок та припущень, які будуть підтверджені або відкинуті наступними дослідженнями» [4]. Втім, до «здогадок і припущень» автори статті вочевидь відносять лише свої «окремі думки», а «найбільш важливі висновки» щодо «етапів розвитку архітектурного задуму та його втілення в межах центрального ядра храму, нартексу і східних частин галерей розшифровуються (ними – *авт.*) достатньо надійно» [5]. Такий постулат цілком доречно запрошує до дискусії, тим більше, що стаття залишає для неї широкий простір.

Справедливо визнаючи дискусійність і, навіть, хиткість власних висновків, Г. Івакін і О. Іоннісян, проте, відразу ж відкидають «різні занадто «вільні» реконструкції церкви», не наводячи для

цього належних контраргументів. Зокрема, йдеться про запропоновану автором цих рядків (услід за Н. Нікітенко) реконструкцію зовнішнього вигляду Десятинної церкви на підставі малюнка А. ван Вестерфельда (1651) з княжого портрета XI ст. в Софії Київській, на якому князя Володимира було зображено з моделлю п'ятикупольного храму в руці. На нашу думку цей храм відтворював саме реальні риси архітектури Десятинної церкви [6]. Не переслідуючи зараз мету знову чіпати цю тему, можна лише зазначити, що на сьогодні запропонована Н. Нікітенко уточнена реконструкція цієї фрески з урахуванням даних щойно виявлених ранніх датованих графіті є найбільш аргументованою і переконливою [7]. Видається безпідставним вважати цю реконструкцію «вільним трактуванням ктиторської фрески», а відтак – відмовлятися від малюнка ван Вестерфельда у якості джерела лише тому, що цей малюнок XVII ст. зберігся у копії XVIII ст. Вже давно багатьма авторитетними дослідниками доведено, що даний малюнок, як і всі інші малюнки київської серії ван Вестерфельда, є досить точним відтворенням натури, і вони являють собою надзвичайно цінне джерело для вивчення Софії Київської взагалі та княжого портрета, зокрема [8].

Досить порівняти цей малюнок із великими фрагментами княжого портрета, що збереглися безпосередньо на фресках Софійського собору, щоби переконатися в його історичній достовірності. Не випадково після публікації малюнка ван Вестерфельда його не минає жодна серйозна реконструкція княжого портрета. Варто принагідно нагадати, що такий допитливий і спостережливий дослідник, як Я. Смирнов, який знайшов, ретельно вивчив і видав малюнки ван Вестерфельда, звернув увагу на те, що вигляд моделі на княжому портреті багато в чому відрізняється від Софійського собору [9]. А відомий дослідник давньоруської архітектури і блискучий знавець Софії О. Повстенко, який уважно вивчив план Десятинної церкви після її розкопок 1938–1939 років, припускав, навіть, що князь на портреті в Софії тримає модель саме Десятинної церкви [10]. Тому при реконструкції загального вигляду Десятинної церкви не можна ігнорувати зображення моделі храму в руках князя, адже ця ритуальна модель-єрусалим явно відтворює вигляд не Софії, а Десятинної церкви – зримого символу нововерненої Русі.

Що ж нового пропонують Г. Івакін і О. Іоаннісян? Передусім, необхідно зупинитися на головних їх висновках, що дотичні давній дискусійній проблемі конструктивної системи Десятинної церкви, яку одні дослідники вважали базилікальною, інші (таких більшість, серед них – і М. Каргер) – хрестовокупольною [11]. З цього приводу

автори статті зазначають, що їхні «найбільш важливі висновки зроблені під час вивчення стрічки фундаментів, що йде по лінії східних стовпів храму». При цьому дослідники посилаються на опубліковані В. Козюбою архівні матеріали щоденників Д. Мілеєва, який досліджував фундаменти церкви в 1908–1911 роках. Зокрема, Г. Івакін і О. Іоннісян зазначають: «Ще дослідження Д. Мілеєва показали, що її рів (уздовж лінії східних стовпів – *авт.*) був викопаний будівельниками, але на ділянці основного ядра ані дерев'яні субструкції, ані мурована кладка не були здійснені. Рів просто засипали». Такий висновок вони зробили також на підставі спостережень під час останніх досліджень 2005–2007 років, позаяк «ці фундаменти вирізняються серед інших (нартекс, екзонартекс, галереї) більшою глибиною та наявністю решток рудого залістистого піщаника, відсутнього на інших ділянках» [12].

Що ж насправді показали матеріали Д. Мілеєва в даному питанні? В. Козюба зазначає, що в його щоденнику подано плани нижніх частин фундаментів, серед яких – стрічка щільного чорнозему, яким засипано поперечну гілку рову східного фундаменту центрального нефу. При цьому, зазначає В. Козюба, «ніяких будівельних матеріалів (крім кількох уламків червоного кварциту та плінф), а також субструкцій чи їх слідів, поперечна стрічка не мала, а, отже, на її лінії ніколи не існувало і фундаменту» [13]. Такий висновок дослідника, що, на його думку, «вимагає повного перегляду конструктивного рішення щодо форми перекриття храму і, можливо, розташування його головної бані» [14], обов'язково передбачає публікацію цього креслення Д. Мілеєва, але даний кресленик у статті В. Козюби відсутній. Тож читач має вірити досліднику «на слово».

Прикметно, що М. Каргер, говорячи про дослідження Д. Мілеєвим східного фундаменту церкви, згадує виявлений останнім найнижчий шар щільного чорнозему, що місцями зберігся і *не чіпався (sic!) ним*. Цей щільний чорнозем лежав під шаром сірого чорнозему, перемішаного з фрагментами будівельного сміття. В інших місцях під сірим чорноземом Д. Мілеєв виявив щєбінь, який він вибрав для дослідження фундаментів [15]. *Тож, Д. Мілеєв повністю вивчив фундаменти там, де вибрав щєбінь, і не до кінця дослідив їх там, де був щільний чорнозем*. Далі М. Каргер зазначав, що крім тих місць, де збереглися частини давніх фундаментів, «во всех остальных рвах камни фундаментов оказались полностью выбранными, на дне их везде обнаруживались крепкие известковые подошвы, служившие основанием для кладки и оставшиеся неразбитыми при выемке бутовой кладки. Известковые подошвы лежали на глубине 2,60 м

от современной поверхности земли» [16]. Отже, він фактично підтверджує існування вапняних підшов у всіх розчищених від щебеню фундаментних ровах. Виникає питання: чи була виявлена така підшова у засипаній чорноземом східній стрічці фундаменту під час розкопок 2005–2007 років? Про це дослідники, на жаль, нічого не говорять. Адже, якщо у східній стрічці вапняна підшова (чи її сліди) таки збереглася, навряд чи можливо стверджувати відсутність східної гілки поперечного фундаменту. Що сліди цієї підшови все-таки збереглися певним чином засвідчує стаття В. Козюби [17].

Як зазначав М. Каргер, розкопки Д. Мілеєва показали, що від фундаментів здебільшого збереглися лише рови, оскільки камінь фундаментів розібрали ще до початку XIX ст. на будівельний матеріал. Окрім того, треба врахувати й те, що на початку XIX ст. Десятинна церква двічі розкопувалася (1824, 1826). Плани та описи цієї пам'ятки, складені в першій половині XIX ст. К. Лохвицьким і М. Єфімовим, засвідчують відсутність фундаментів у східній частині церкви саме вздовж лінії східної пари підкупольних стовпів. Фундаментні рови, камінь з яких давно був повністю вибраний, виявилися тут засипаними рештками будівельного матеріалу. Аналогічна картина простежена Д. Мілеєвим при дослідженні північної стіни храму: її фундамент також було повністю виїнятий, а рів, у якому лише місцями збереглася вапняна заливка, був заповнений рештками будівельного матеріалу. Вивчення шарів землі, в яких залягали фундаментні рови східної частини церкви показало, що ґрунт всередині неї був насипним, і в ньому зустрічалися кам'яні яскраво-жовтого (рудого) розсипчастого піщаника. Такий само жовтий піщаник траплявся у дерев'яних субструкціях фундаментів між нижніми рядами колод, що були укладені на материковому ґрунті. Прикметно, що міцні вапняні підшови, виявлені у півколах фундаментних ровів апсид, виявилися роздавленими покладеним на субструкції важким фундаментом, – саме тому поверхня підшов фундаментів виявилася на 15 см нижче рівня поверхні дерев'яних субструкцій, знайдених усередині апсид [18]. Отже, по-перше, рудий піщаник зустрічався не лише в рові вздовж лінії східних стовпів, але й у апсидній частині храму. До речі, М. Каргер також зафіксував у фундаментах залізистий брунатний і жовтий глинистий піщаник [19]. По-друге, якщо припустити наявність (а не відсутність) східної пари підкупольних стовпів, то цим – і нічим іншим – можна пояснити акцентовану Г. Івакіним і О. Іоннісіном «більшу глибину» фундаменту вздовж лінії цих стовпів, на які тиснули важкі конструкції купола. Все це спростовує твердження згаданих дослідників

про відмову будівничих Десятинної церкви від прокладання стрічки фундаменту вздовж лінії східних стовпів.

Одночасно, саме на цьому твердженні автори статті вибудовують далекосяжні висновки. Дослідники певні: оскільки нефи церкви не були відділені від вітварної частини стіною, це, «свідчить, що наос храму не мав склепінь, які мали спиратися на ці стіни та йти у напрямку, перпендикулярному підкупольному простору. За відсутності цієї стіни склепіння бічних нефів мали йти тільки паралельно напрямку склепіння центрального нефу. А це визначає головне – Десятинна церква <...> являла собою не хрестовокупольний храм, а базиліку, найвірогідніше, купольну з перетинаючим центральний підкупольний простір трансептом, який слід сприймати скоріше як поперечний неф» [20]. Постають питання: на що ж у такому випадку спирався купол? І куди поділася східна стрічка фундаменту згаданого поперечного нефу? Та й взагалі: як мала виглядати ця церква? Відповіді на ці питання в статті Г. Івакіна і О. Іоннісяна немає.

Далі автори зазначають, що «Десятинна церква лише планувалася як хрестовокупольний храм, але вже в процесі будівництва задум змінили і перетворили її на купольну базиліку з розвинутою інфраструктурою додаткових об'ємів (нартекса, екзонартекса, галерей). Перед будівничими поставили складну задачу створення грандіозної споруди, практично у той час нездійсненну у формах хрестовокупольного храму, тому її вирішили за рахунок використання великої кількості додаткових приміщень, об'єднаних у підсумку в єдину споруду» [21].

Цей основоположний для авторів стаття висновок, проте, видається цілком безпідставним і викликає явний подив: чому ж «у формах хрестовокупольного храму» неможливо було створити грандіозну споруду з великою кількістю приміщень? Досить вказати на живий приклад такої споруди, сучасний і сусідній Десятинній церкві – на Софію Київську. Однак, до такої найбільш логічної та переконливої аналогії автори статті взагалі не апелюють, бо вважають, що Софія зведена в 30–х роках XI ст. Тому й виявлені ними матеріали Десятинної церкви – блоки від двохуступчатої декоративної ніші та напівколонки, плінфу, що є характерними для основних кладок Софії, вони відносять до слідів ремонтів і перебудов Десятинної церкви в XI–XII ст. [22].

Проте, останнім часом на фресках Софії Київської виявлено цикл ранніх графітів з датами 1022, 1033 та 1036 років, і не враховувати цього не можна, тим більше, що перша публікація про ці датовані написи з'явилася ще наприкінці 2007 р. [23]. Ці записи досить переконливо засвідчують хронологічну близькість Десятинної

церкви і Софії Київської, що надійно підтверджується спорідненими техніко-технологічними ознаками мозаїчного і фрескового тиньку та стилістикою стінопису обох пам'яток. Дослідники підкреслюють, що за своїм складом тиньк Десятинної церкви повністю ідентичний лише тинькові Софії Київської, що дозволяє вбачати безперечний генетичний зв'язок між цими храмами [24]. Результати пектографічного і спектрального аналізу глини і поливи плит підлоги Десятинної церкви і Софії показали їхню повну ідентичність [25].

У світлі наведених даних непереконливим виглядає спроба авторів розглядуваної публікації вбачати найближчі аналогії Десятинній церкві у «провінціальному варіанті візантійської архітектури X–XI ст.», зокрема, в базилікальних болгарських храмах у Плісці, Преславі, Охриді часу існування Першого Болгарського царства, позаяк, «мистецтво будівництва великих хрестовокупольних храмів в Константинополі вже втрачається», і «столична візантійська архітектура вже повністю перейшла на будівництво хрестовокупольних храмів невеликого розміру». Тому, на думку авторів, будівничі Десятинної церкви, враховуючи «особливі вимоги княжого замовлення (велич і багатofункціональність споруди) <...> вже під час будівництва змінили свій первісний задум» і надали цій церкві не хрестовокупольних, як планувалося спочатку, а базилікальних форм [26].

Але, по-перше, княжа Десятинна церква, зведена в центрі дитинця, в оточенні палаців, була передусім розрахована на еліту київського суспільства, а не на все населення столиці, для якого вже за Володимира звели велику кількість храмів. Зокрема, сучасник Володимира, німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький під 1018 р. згадує в Києві понад 400 церков [27].

По-друге, навряд чи можна говорити про втрату в Константинополі наприкінці X – на початку XI ст. мистецтва будівництва великих хрестовокупольних храмів. Справа тут в іншому. Візантійська столиця, що мала колосальну головну імперську церкву – патріаршу Софію, до того ж забудована на той час величезною кількістю храмів і монастирів, серед яких чимало було великих за розмірами, не потребувала нових грандіозних храмів. Окрім того, в цей час імператор-воїн Василій II, що вів безперервні важкі війни, як відомо не захоплювався храмобудівництвом, всі ресурси імперії були спрямовані на військові потреби, тому й не зводили великих храмових споруд [28]. Натомість, поява в Києві одного за іншим грандіозних храмів – Десятинної церкви, зведеної «майстрами від грек», а після неї – Софії Київської, архітектура і монументальний живопис яких належали до константинопольської традиції [29], свідчить не на користь висновку Г. Івакіна

і О. Іоннісяна. Цікаво, що в своїй більш ранній публікації О. Іоаннісян говорить, що «Десятинну церкву можна розглядати як класичний пам'ятник константинопольської школи» [30].

Є ще одна серйозна обставина, що не дозволяє прийняти висновок про раптову зміну конструктивної системи Десятинної церкви. З архітектурним типом хрестовокупольних храмів середньовізантійської доби тісно пов'язувалася їхня система декору. Аналіз поданого у «Повісті минулих літ» під 996 р. тексту молитви Володимира у щойно створеній ним Десятинній церкві привів Д. Айналова до висновку, що в цьому храмі було застосовано таку саму, як у Софії Київській константинопольську систему декорації [31]. Тобто система монументального живопису Десятинної церкви відповідала класичним канонам хрестовокупольного храму. Натомість для базилік характерна інша організація храмової декорації, позаяк такі споруди тяжіли до оповідального типу декору; їхні безперервні пласкі поверхні стін навряд чи змогли б стати основою для ієрархізованої системи образів середньовізантійської іконографічної системи [32]. Якщо ж погодитися з пропонованою гіпотезою про раптову заміну конструктивної системи Десятинної церкви з хрестовокупольної на базилікальну, то доведеться визнати, що так само блискавично було замінено й заплановану програму монументального живопису.

Узагалі, важко навіть уявити собі, що закликані Володимиром із Константинополя «майстри від грек» мали спорудити найбільшу храмову споруду Русі періоду централізації влади не у формах провідної конструктивної системи Візантії того періоду, що синтезувала досягнення всіх попередніх напрямків східнохристиянської архітектури, а у формах архаїчної базиліки, характерної для периферії візантійського світу. Не базиліці, а хрестовокупольному храму відповідала довершена з точки зору мистецтва, тогочасної церковно-політичної доктрини та літургійних вимог система декорації.

Не переконує і так званий «болгарський слід», нібито виявлений у написі «ЩН» на плінфі з Десятинної церкви [33]. Навіть якщо той майстер, який залишив цей напис, походив із Болгарії, це аж ніяк не означає, що він будував базиліку, адже добре відомо, що візантійські артільні були укомплектовані майстрами різного етнічного походження, і це ніяк не впливало на архітектурний тип храмів. Щоправда, намагаючись по-своєму витлумачити неоднозначну вказівку літопису, що Десятинну церкву будували «майстри від грек», автори, суперечачи самим собі, зазначаючи: «...все вище сказане не означає, що Десятинну церкву будували чисто болгарські майстри. Серед них було й чимало візантійців-греків (а скоріше і навпаки, бол-

гари були серед грецької більшості). На це вказують грецькі клейма на плінфі, а головне – техніка зі схованим рядом, притаманна саме константинопольській столичній школі <...> Коли князь Володимир Святославович розгорнув свою будівельну діяльність зі спорудження комплексу Десятинної церкви і ансамблю палацових споруд навколо неї, в його розпорядженні була велика будівельна артіль. Літопис назвав їх «майстрами від грек». Але, вірогідно, він мав на увазі візантійців взагалі, а не конкретно з Константинополя» [34].

І вже зовсім не сприймається залучена в якості аргументу давно застаріла хибна теза М. Присьолкова «про можливе підпорядкування перших руських священників Охридській церкві, на чолі якої стояв незалежний від Константинополя архієпископ» [35]. Цей автор уважав, що митрополія Русі виникла в 1037 р., оскільки саме під цим роком у «Повісті минулих літ» згадується заснування митрополічої Софії Київської [36]. Праця М. Присьолкова, опублікована в 1913 р., мала значний резонанс у науковому світі, але після класичної роботи Ернста Гонігмана 1944–1945 років, котрий ретельно вивчив матеріал візантійських нотичій X–XI ст. зі списками єпископських кафедр, якому передують списки кафедр митрополитів і архієпископів; гіпотеза М. Присьолкова повністю втратила доказову силу. Е. Хонігман довів, що ранг кожної кафедри, підпорядкованої Константинопольському патріархату, визначався датою її заснування, відтак, уперше визначив дату заснування митрополії Русі – не пізніше 997 р. [37]. Орієнтуючись на дату освячення Десятинної церкви, де до побудови Софії Київської містилася резиденція Київської митрополії, Я. Щапов уточнив час її створення – 996 р. Таке датування, як і безперечний факт входження Руської церкви до юрисдикції Константинопольського патріархату, на сьогодні є загальноновизнаним у науці [38]. Тож, висновок щодо болгарських витоків Руської Церкви – а відтак і архітектурного типу Десятинного храму, аж ніяк не переконує.

Таким чином, попри всю важливість нових археологічних досліджень Десятинної церкви, що дозволили уточнити окремі деталі цієї втраченої на сьогодні пам'ятки, все-таки видається явним перебільшенням вважати, що розкопки 2005–2007 років надали «належні артефакти» на користь тези про базилікальність Десятинної церкви, як на тому наполягають Г. Івакін і О. Іоаннісян. Натомість, запропоновані ще М. Каргером за матеріалами розкопок 1938–1939 років план і аксонометрія цього храму як хрестовокупольної споруди залишаються найбільш переконливими і достовірними.

1. Івакін Г.Ю., Іоаннісія О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. // Дьнеслово. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008. – С. 191–213.
2. Див.: Брунов Н.И. Рецензия на книгу: М.К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). – К., 1950 // Византийский временник. – Т. VII. – М., 1953. – С. 299.
3. Каргер М.К. Древний Киев. – Т. 2: Памятники киевского зодчества X–XIII вв. – М.; Л., 1961. – С. 36.
4. Івакін Г.Ю., Іоаннісія О.М. Вказана праця. – С. 211.
5. Там само. – С. 205.
6. Гордієнко Д.С. Малюнок А. ван Вестерфельда як джерело для реконструкції образу Десятинної церкви в Києві // Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки» (м. Київ, 24–25 листопада 2005 р.). – К., 2007. – С. 101–109; Нікітенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 1999. – С. 36–37.
7. Див.: Нікітенко Н. Святая София Киевская. – К., 2008. – С. 250–262.
8. Наприклад, див.: Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их XVIII века // Труды XIII Археологического Съезда в Екатеринославе (1905). – Т. 2. – М., 1908. – С. 446, 453 й інші; Моргилевський І.В. Київська Софія в світлі нових спостережень // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер Історичної секції УАН. – Т. 22. – К., 1926. – С. 81–108; Каргер М.К. Вказана праця. – С. 112, 127–128, 130–131, 154, 158–164, 170–173.
9. Смирнов Я.И. Вказана праця. – С. 451, 460.
10. Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві. – Нью-Йорк, 1954. – С. 195–196, 231.
11. Бібліографію з указаної проблеми див.: Гордієнко Д.С. Вказана праця. – С. 108–109
12. Івакін Г. Ю., Іоаннісія О. М. Вказана праця. – С. 205.
13. Козюба В. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д. В. Мілеєва) // Ruthenika. – К., 2005. – Т. IV. – С. 196.
14. Там само.
15. Каргер М.К. Вказана праця. – С. 21–22.
16. Там само.
17. Див.: Козюба В. Вказана праця. – С. 196.
18. Див.: Каргер М.К. Вказана праця. – С. 18–24.
19. Там само. – С. 28.
20. Івакін Г.Ю., Іоаннісія О.М. Вказана праця. – С. 207.
21. Там само. – С. 210.
22. Там само. – С. 204.
23. Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Найдавніші датовані графіті Софії Київської // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 244–260. Також див.: Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші графіті Софії Київської та її датування // Проміжний: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 7: До ювілею професора Василя Гринарховича Ульяновського. – К., 2008. – С. 365–399.
24. Див.: Коренюк Ю.О. Фрески Софійського собору в Києві (технологія, техніка, деякі питання стилю, проблеми майстрів). Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. – К., 1995; Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова Ю. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К., 1996. – С. 73.
25. Макарова Т.И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси // Свод археологических источников. – М., 1967. – С. 36–38.

26. Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М. Вказана праця. – С. 207.

27. Хроника Титмара Мерзебургского // Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия: IX – первая половина XII в. / Сост. пер., коммент М. Б. Свердлова. – М.; Л., 1989. – С. 69.

28. *Kdmpfer F.* Neue Ergebnisse und neue Probleme bei der Erforschung der profanen Fresken in der Kiever Sophienkirche // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1992. – 40. – Н. 1. – С. 87–88.

29. *Diez E, Demus O.* Byzantine Mozaics in Greece. Hosios Lucas and Daphni. – Cambridge Mass., 1931. – P. 84, 98; *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – М., 1987. – С. 176–177 *Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской. – М., 1960. – С. 154–155; *Він же.* История византийской живописи. – М., 1986. – С. 77.

30. *Іоаннісян О.* Зодчество Давньої Русі від Десятинної церкви до монгольської навали (традиції, зв'язки, розвиток) // Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення. – К., 1996. – С. 37.

31. *Айналов Д.В.* К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира. – Петроград, 1917. – С. 26–28.

32. *Демус О.* Мозаики византийских храмов. – М., 2001. – С. 103–105.

33. Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М. Вказана праця. – С. 210.

34. Там само. – С. 211.

35. Там само.

36. *Приселков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси: X–XII в. – СПб., 1913. – С. 77, 84.

37. *Honigmann E.* Studies in Slavic Church History. A. The Foundation of the Russian Metropolitan Church according to Greek Sources // Byzantion. – Bruxelles, 1944/45. – Vol. 17. – P. 128–182, 142–148.

38. Див.: *Щанов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М., 1989. – С. 23–29.

|| С.Б. РУДЕНКО

|| Про класифікацію матеріальних історико-культурних пам'яток

Проблема класифікації матеріальних історико-культурних пам'яток є однією з найбільш складних і актуальних. Класифікація – це система супідрядних понять, яка відображає зв'язки між ними. Поняття позначають певні явища об'єктивної реальності. Класифікація дозволяє з'ясувати та уточнити зв'язки між явищами об'єктивної реальності у процесі її наукового пізнання. Правильно складена класифікація є орієнтиром у дослідницькій діяльності, є основою для узагальнюючих висновків і прогнозів [12–13]. Для оптимізації фундаментальних досліджень у галузі матеріальної історико-культурної спадщини вкрай необхідною є формулювання класифікації її складових. Недостатня розробка класифікаційної проблематики гальмує розвиток пам'ятокознавчих дисциплін